

УДК 81'246.2:303.62(477.51)

DOI: 10.18523/2616-8502.2019.2.70-75

Світлана Немировська

<https://orcid.org/0000-0003-1242-1446>

ДЕЯКІ АСПЕКТИ МОВНОЇ СИТУАЦІЇ ЧЕРНІГОВА (НА МАТЕРІАЛІ ОПИТУВАННЯ ШКОЛЯРІВ У 2018 РОЦІ)

У статті проаналізовано результати соціолінгвістичного анкетування, проведеного в навчальних закладах середньої освіти міста Чернігова протягом лютого–квітня 2018 р. Розглянуто мовну поведінку молодих чернігівців, їхнє ставлення до українсько-російського білінгвізму; встановлено рівень престижності державної мови серед місцевих старшокласників та перспективи розвитку мовної ситуації в Чернігові.

Ключові слова: мовна ситуація, українсько-російський білінгвізм, мовні проблеми, ставлення до мови, престижність мови.

Вступ. Спекуляції щодо мовного питання України упродовж не одного десятиліття залишаються елементом ідеологічних ігор як українського, так і російського політикуму. Зазнавши тривалого впливу російської мови та культури, найбільш вразливими до таких маніпуляцій виявилися південно-східні регіони України, що уможливило «захист російськомовного населення» армією сусідньої держави у Криму та на Донбасі. Як зазначає Л. Масенко, розкол держави за мовною ознакою – «це не тільки опозиція двох мов, це протистояння ідентичностей та цивілізаційних орієнтацій населення. Асимільовані й денаціоналізовані середовища блокують процес формування солідарної нації, людність перебуває тут у стані атомізованого натовпу, яким легко маніпулювати» (Масенко, 2016, с. 6). Через це чимало питань викликає ситуація на півночі України, особливо у прикордонних областях, де російська мова як розмовна зберігає міцні позиції порівняно з мовою державною, зокрема серед молоді.

На думку Л. Зіневич, мовна ситуація Чернігова подібна до ситуації на південному сході України, що зумовлено тривалою русифікацією, географічним чинником та етнопсихологічними

особливостями сіверян. Ідеться передовсім про «[...] своєрідну інертність, відстороненість, навіть байдужість до тих процесів, які відбуваються у країні, зокрема в царині національної мови [...]» (Зіневич, Демченко, 2005, с. 156). Вочевидь, сукупність таких факторів за браком позитивної динаміки на користь державної мови може становити загрозу не лише регіональній, а й національній безпеці. Саме тому вважаємо обраний напрям дослідження вкрай актуальним.

Теоретичне підґрунтя. Загальнотеоретичні питання мовної ситуації України у різні історичні періоди висвітлено у працях українських мовознавців (Ю. Шевельова, Л. Масенко, О. Ткаченка, Б. Ажнюка, Ю. Шевчука, Н. Трач, І. Ренчки та ін.), почасти – у наукових розвідках іноземних дослідників (М. Мозера, Ю. Бестерс-Дільгер, Л. Біланюк та ін.). Детально опрацьовано мовну ситуацію Києва, зокрема й у сфері освіти (Л. Масенко, С. Соколова, Г. Залізник, О. Данилевська, О. Калиновська, Н. Матвєєва); мовне питання окремих міст або регіонів натовпу залишається менш дослідженим у вітчизняній соціолінгвістиці (О. Шевчук-Клюжева, Т. Ткачук, Л. Белей, В. Демченко).

Попри специфічне географічне розташування Чернігова, а саме його наближеність до кордонів одразу двох держав – Білорусі та Росії, про сучасну мовну ситуацію міста згадано переважно у нечисленних опитуваннях. У 2004 році зусиллями викладачів і студентів кафедри українознавства Чернігівського державного інституту економіки і управління було проведено соціолінгвістичне дослідження серед 200 чернігівців різних соціальних і вікових груп. Згідно з його результатами, «Чернігів із функціонально-мовного боку швидше нагадує російське місто, ніж українське» через домінування російської мови над українською (Зіневич, Демченко, 2005, с. 156). За даними опитування Міжнародного республіканського інституту в Україні, ситуація в місті станом на 2016 р. фактично не змінилася: на той час 51 % респондентів послуговувався російською мовою, тоді як українською – 13 %, обома – 33 % респондентів (Ukrainian, 2016, р. 151).

Отже, **метою** нашої статті є аналіз результатів соціолінгвістичного анкетування, проведеного упродовж лютого–квітня 2018 р. серед учнів десяти шкіл Чернігова; головними **завданнями** – висвітлення сучасного стану, проблем і перспектив функціонування української та російської мов у молодіжному середовищі міста; визначення рівня престижності державної мови серед місцевих старшокласників та їхнього ставлення до білінгвізму. Окрім того, нас цікавлять мотиви мовної поведінки молодих чернігівців у різних комунікативних ситуаціях.

Методи та матеріал дослідження. Дослідження ґрунтується на матеріалах, отриманих шляхом анонімного анкетування. Окрім статистичного, також було залучено метод спостере-

ження, що дав змогу не лише оцінити мовну поведінку школярів та викладачів, а й співвіднести її з результатами анкетування. Додатково було використано порівняльний метод для зіставлення отриманих результатів із результатами попередніх досліджень у Чернігові.

Аналіз мовної ситуації Чернігова. В опитуванні взяли участь 677 респондентів віком від 15 до 17 років. Більшість із них (88,5 %) проживають у Чернігові від народження та ідентифікують себе як українців (96,2 %). Попри це, 41,6 % опитаних вважає рідними українську та російську мови однаковою мірою, лише українську – 32,7 %, російську – 19,6 %, іншу – 3,8 %, натомість 2,3 % опитаних не змогли визначитися. Високий показник визнання російської як рідної вказує на збереження її міцних позицій у молодіжному середовищі порівняно з українською. Цьому, з одного боку, продовжує сприяти географічне розташування міста, зокрема тісні контакти з Білоруссю та Росією, а з іншого – політика підтримки «російськомовних патріотів», що позірно заперечує роль мови як одного з конструктивів національної ідентичності й водночас сприяє подальшій русифікації (Томенко, 2016, с. 158).

Окрім того, анкетування виявило дисбаланс між рідною мовою учнів та мовою їхнього спілкування. Зокрема, російська домінує у повсякденному житті респондентів; значно поступається їй українська, якою у більшості ситуацій говорить до 2 % старшокласників (рис. 1). У прихильності до суржику зізналися 4,4 % школярів, проте маємо підстави вважати, що насправді цей показник може варіюватися, оскільки носії змішаного типу мовлення не завжди усвідомлюють власну суржикомовність і часто зараховують себе

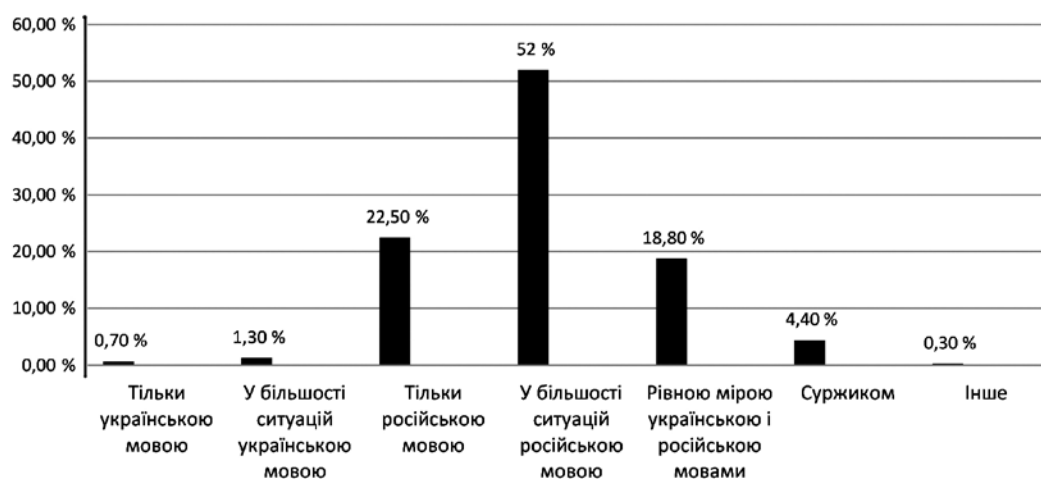

Рис. 1. Відповіді на запитання «Якою мовою Ви розмовляєте у повсякденному житті?»

до носіїв російської мови (Масенко, 2010, с. 76). Варто також згадати про елементи перехідного типу говірок, що наближають українську деяких чернігівців до російської мови. Помилково мовці можуть кваліфікувати їх як ознаки суржику.

Показово, що дослідження 2016 р., проведене серед представників різних вікових груп, показало вищий відсоток використання в Чернігові української (13 %) та обох мов одночасно (33 %) (Ukrainian, 2016, р. 151). При зіставленні цих даних із результатами нашого дослідження розуміємо, що різниця у показниках зумовлена більшою кількістю українськомовних чернігівців серед представників старшого покоління порівняно з молоддю. Так, старшокласники Чернігова послуговуються українською або обома мовами переважно при спілкуванні з дідусями та бабусями, хоча і цей показник сягає лише 14,5 % (рис. 2). Демографічна потужність російської мови серед трьох поколінь чернігівців є прямим наслідком тривалої русифікації, що, вочевидь, буде зміцнюватися за браком якісних змін у мовній ситуації міста та відповідної реакції влади (місцевої і на державному рівні).

Результати анкетування також засвідчують мовну стійкість російськомовних респондентів і небажання переходити на державну мову під час розмови з українськомовними людьми, що загалом характерно і для інших міст України (Ткачук, 2017, с. 69). Зокрема за відсутності російськомовних мовців лише 44,8 % опитаних вважає за потрібне спілкуватися українською мовою, 14,6 % – українською та російською, 26,8 % послуговуються російською. Вочевидь, для двомовних чернігівців комунікація «за відсутності російськомовних осіб», котрі потенційно розуміють і українську, передбачає контакти з носіями іноземних мов. Саме тому у запропонованій комунікативній ситуації 5,1 % респондентів позначили в анкеті англійську, 1,3 % – іншу; 4,7 % опитаних засвідчили готовність застосувати знання української, російської, англійської та інших мов одночасно (що радше свідчить про недостатнє засвоєння кожної з них). Водночас за присутності російськомовних людей більшість респондентів послуговується російською (83,8 %), нею ж звертається до незнайомих (86,7 %). Домінування російської

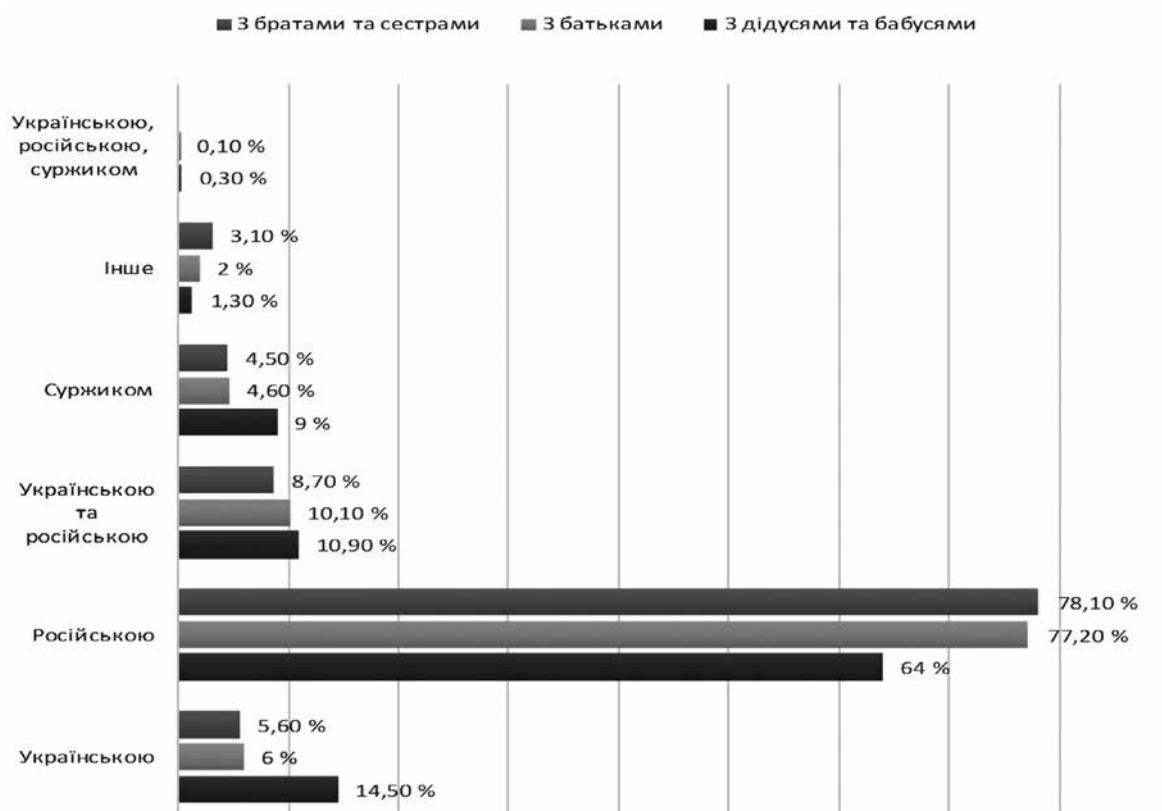

Рис. 2. Відповіді на запитання «Якою мовою Ви спілкуєтеся з братами та сестрами, з батьками, з дідусями та бабусями?»

Таблиця 1

Як Ви оцінюєте свій рівень володіння мовами?

	Дуже добре	Добре	Задовільно	Погано	Дуже погано	Важко відповісти
Українською мовою	21,4 %	53 %	23,7 %	1,2 %	0,1 %	0,6 %
Російською мовою	34,6 %	47,1 %	16,7 %	1,5 %	–	0,3 %
Англійською мовою	4,7 %	23,7 %	46,9 %	16,7 %	5 %	3 %
Інше	3,7 %	7,5 %	25,3 %	15,4 %	6,3 %	41,8 %

було зафіксовано також під час спілкування з друзями (87,3 %) та користування соціальними мережами (80,7%).

Як слушно зазначав К. Бейкер, значну роль у відновленні, збереженні, занепаді чи смерті мови відіграє ставлення до неї, що з часом може змінюватися під впливом певних чинників (масової молодіжної культури, навчального закладу, рівня володіння цією мовою тощо) (Baker, 1996, p. 9). Дослідження 2014 р. показали, що ставлення українців до державної мови після Революції гідності значно покращилося, однак і ставлення до російської суттєво не змінилося (Кулик, 2016, с. 98). Результати нашого опитування підтверджують цю думку, оскільки фіксують, з одного боку, більшу підтримку української мови як державної (на формальному рівні), а з іншого – пасивність щодо зміни мовної ситуації, нерозуміння суті мовного питання.

Зокрема однією з очевидних проблем Чернігова є брак домінантного українськомовного середовища, що заохочувало б російськомовних містян до переходу на державну мову і створювало комфортні умови для спілкування українськомовних людей. Попри зусилля активістів та волонтерів, ситуація змінюється вкрай повільно, а відмова від російської під тиском зрусифікованого оточення стає індивідуальним викликом, добровільним тестом власної сили волі та переконань. Нині принцип «знаємо, розуміємо, підтримуємо, але майже не говоримо» призвів до того, що третина наших респондентів (40,1 %) просто не змогла оцінити, чи престижно спілкуватися українською мовою в Чернігові. Думки решти респондентів розділилися навпіл. Отримані результати помітно контрастують у бік погіршення з результатами опитування 2004 р., коли 74 % респондентів оцінили престижність української мови на максимальні оцінки – «4» і «5» (Зіневич, Демченко, 2005, с. 156).

Окрім того, показовими виявилися відповіді респондентів на прохання оцінити власні знання української, російської, англійської та інших мов (табл. 1). Згідно з результатами, учні вважають свій рівень знань із російської вищим, ніж з української (сумарно за показниками «дуже добре» і «добре»), попри той факт, що дев'ять із десяти відвіданих нами шкіл забезпечують навчання винятково державною мовою.

Загалом для мовної ситуації Чернігова в освітній сфері характерна диглосія, що засвідчили кількісні результати нашого анкетування та спостереження за мовною поведінкою дітей і вчителів. Лише 66,4 % респондентів визнали українську домінантною мовою спілкування у своєму закладі. Варіант «українська та російська» обрали 20,4 % опитаних; російську зазначили 12,1 %. Власне, питання мовного режиму актуальне для обох сторін навчального процесу – як учнів, так і вчителів, оскільки нині існує чітка лінія розмежування у використанні української як мови занять* та російської як мови комунікації з друзями на перерві (86,7 % опитаних учнів послуговуються саме нею, 8,3 % – українською та російською і лише 2,5 % – тільки українською). Розподіл відповідей на запитання «Якою мовою Ви звертаєтесь до викладачів?» та «Якою мовою Вам відповідають?» наведено в табл. 2.

За нашими спостереженнями, мовну поведінку респондентів досі визначають упередження щодо української мови, збережені з радянських часів, а також принцип «яка різниця, якою мовою», що його активно просуває чинна влада. Поза анкетуванням ми звертали увагу на думки учнів і вчителів щодо використання української та російської мов у шкільних стінах, серед них

* У 98 % закладів навчання відбувається українською, у 2 % – українською та російською (http://osvita.ch.ua/navchalni_zakladi/page/7/).

Таблиця 2

	Українською, %	Російською, %	Українською та російською, %	Суржиком, %	Англійською, %	Іншою, %	Російською, англійською, %	Українською, російською, англійською, %
Якою мовою Ви звичайно звертаєтесь до викладачів?	56,5	19,3	21,7	1,5	0,3	0,3	0,4	–
і Вам звичайно відповідають?	63,9	10,4	23,7	1	0,2	0,3	–	0,5

найчастіше чули такі: *наше місто російськомовне; тут ніколи не говорять українською, може тільки на базарі; українською спілкуються лише в селах; у нас тут замість української взагалі суржик; я завжди спілкуюся російською, і всі все розуміють.*

Можемо також констатувати байдужість до мовних питань (*нормально й так*) і небажання щось змінювати (*ми звикли говорити російською, нам так зручніше*). Підтвердженням цього також стали відповіді на запитання «Як має розвиватися мовна ситуація у Чернігові в перспективі?» (табл. 3).

Таблиця 3

Як має розвиватися мовна ситуація у Чернігові в перспективі?

	%
Українська мова має стати розмовною мовою чернігівців	34,8
Чернігів має лишитися двомовним містом	51,3
Російська мова має остаточно витіснити українську	1,5
Інше	4,8
Важко сказати	7,6

Як бачимо, більше ніж половина респондентів вважають масову двомовність перевагою і не замислюються над її можливими наслідками. Одночасне функціонування двох мов у державі вони називають «мирним співіснуванням» (68,2 %), тоді як конкуренцію між ними помічає лише 20,4 % учнів, а протистояння – 6,5 %.

Однак більшість учнів висловилися за необхідність вивчення української мови як окремої дисципліни у школі (95,9 %), тоді як уроки російської підтримали 39,5 % опитаних (37,8 % – проти, 22,7 % – не визначилися). Окрім того,

на тлі загальної мовної ситуації Чернігова позитивно, хоч і парадоксально, виглядають відповіді на запитання про обов'язкове володіння громадянами України державною, російською, англійською та іншою мовою: більшість старшокласників вважає, що українці передовсім мають знати українську (93 %) та англійську мови (66 %). За російську висловилися 42 % опитаних. Високий відсоток респондентів також визнає українську мову як один з атрибутів державності, підтримує викладання нею у закладах освіти та погоджується з необхідністю проведення іспитів з державної мови для держслужбовців. Зазначимо, що попри кількісне домінування російської мови у житті молодих чернігівців, позитивне ставлення до української та визнання її важливості для держави створюють сприятливе підґрунтя для зміни мовної ситуації міста. Водночас більш детального вивчення потребує мовна ситуація серед усіх категорій населення, зважаючи на несприятливі демографічні показники Чернігова та області загалом*.

Висновки. Вивчення мовної ситуації Чернігова як обласного центру прикордонної області набуває особливої ваги у контексті українського сьогодення. Наше дослідження серед старшокласників міста виявило асиметричний характер білінгвізму на користь російської мови, що домінує у повсякденному житті та приватному спілкуванні респондентів. Коріння цієї проблеми варто шукати як у невдалій мовній політиці сучасної України, так і у тривалих русифікаційних процесах. Зокрема, ще у 1910 р., після дванадцяти років життя в Чернігові, Михайло Коцюбинський у листі до Володимира Гнатюка писав: «[...] коли ми хочемо – українці російські і галицькі – єднатись, ближче пізнати один

* <http://svoboda.fm/economic/chernigov/258151.html>.

одного, край і життя, треба починати з дітей. [...] У нас у Чернігові є кілька родин, що охоче замінялися би дітьми на вакації. Наші діти побачили б Галичину, Ваші – Україну російську» (Коцюбинський, 1975, с. 73). Сьогодні, понад

сто років по тому, стародавній Чернігів географічно є частиною незалежної України, що у мовному плані, вочевидь, тільки збирається подолати шлях від «України російської» до «України української».

Список використаної літератури

- Залізник Г. М. Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній / Г. М. Залізник, Л. Т. Масенко ; НДІ соціально-економічних проблем Києва, Центр соціологічних досліджень «Громадська думка», Національний ун-т «Києво-Могилянська академія». – Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2001. – 95 с.
- Зіневич Л. Мовна ситуація Чернігова (за результатами соціолінгвістичного дослідження) / Л. Зіневич, В. Демченко // Українознавство : Науковий громадсько-політичний культурно-мистецький релігійно-філософський педагогічний журнал. – 2005. – № 3. – С. 155–157.
- Коцюбинський М. Твори : в 7 т. – Т. 7. Листи (1910–1913) / М. Коцюбинський. – Київ : Наукова думка, 1975. – С. 239–257.
- Кулик В. Мова й ідентичність в Україні після Євромайдану / В. Кулик // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2016. – Вип. 2. – С. 90–103.
- Масенко Л. Нариси з соціолінгвістики : навч. посіб. / Лариса Масенко. – Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 243 с.
- Масенко Л. Українська мова як фактор національної безпеки / Л. Т. Масенко // Мова : класичне – модерне – постмодерне : збірник наукових праць. – 2016. – Вип. 2. – С. 5–15.
- Ткачук Т. До питання про мовну толерантність (результати опитування, проведеного у вінницькій області) / Т. Ткачук // Мова: класичне – модерне – постмодерне. – 2017. – Вип. 3. – С. 68–76.
- Томенко О. «Єдина країна» чи «єдина страна»: мовне питання в умовах військової агресії Росії / О. Томенко // Гуманітарна освіта у технічних вищих навчальних закладах. – 2016. – Вип. 34. – С. 157–164.
- Baker Colin. Attitudes and Language / Colin Baker. – Clevedon : Multilingual Matters, 1996.
- Ukrainian Municipal Survey [Electronic resource] // Centers for Insights in Survey Research / International Republican Institute. – 20 January – 8 February, 2016. – 156 p. – Mode of access: http://www.iri.org/sites/default/files/wysiwyg/municipal_poll_2016_public_release.pdf. – Title from the screen.

Svitlana Nemyrovska

SOME ASPECTS CONCERNING THE LANGUAGE SITUATION IN CHERNIHIV (BASED ON A SURVEY CONDUCTED AMONG PUPILS IN 2018)

Background. *The article focuses on the current language situation in Chernihiv, the center of the borderland region in Northern Ukraine. The research shows some specific features of Ukrainian-Russian bilingualism among secondary school pupils of the city.*

Purpose. *The objective of this study is to investigate the results of the survey conducted in 2018 among 677 pupils. The study aims to present the current situation, issues, and perspectives of the Ukrainian-Russian bilingualism among young citizens of Chernihiv.*

Methods. *The research made use of 10-minute sociolinguistic questionnaires as well as observations on pupils' language behavior. Additionally, a comparative analysis was applied to reveal the dynamics of the language situation in the city within the assigned time.*

Results. *The findings of this study showed an asymmetric character in the bilingualism among pupils. In particular, they emphasized the domination of Ukrainian within the educational sphere, while Russian proved to be the main language of use in the respondents' everyday life. A long-running process of russification resulted in youths' unwillingness to code-switch during the communication with Ukrainian speaking people, which is also typical of the cities in Southern and Eastern Ukraine. The language situation in schools is diglossic: Ukrainian is used mostly as the language of classroom instruction, whereas Russian is spoken in the intervals between the classes.*

Discussion. *Despite the domination of Russian in their everyday life, local pupils expressed positive attitudes towards the Ukrainian language and recognized it as one of the elements of the Ukrainian statehood. Nevertheless, the language situation of Chernihiv requires more investigation due to its demographic issues and increasing population ageing.*

Keywords: language situation, Ukrainian-Russian bilingualism, language issues, language attitudes, language prestige.

Матеріал надійшов 11.11.2018